

LEJLA NAKAŠ

BERLINSKI RUKOPIS SRPSKE ALEKSANDRIDE
MS. SLAV. QUART. 8, PRIJE 1535. GODINE

Rukopis Berlinske državne biblioteke¹ *Historia Alexandri Magni, Ms. slav. quart. 8* datira se prema zapisu koji se nalazi na prvom listu knjige, prema kojem se ne može smatrati mlađim od 1535. godine, koja je zabilježena pri vrhu verso stranice. U nastavku je zapis tajnopisom² za koji se smatra da nije savremen rukopisu romana, već je razmjerno mlađi. Također, na praznoj stranici lista 67^r, na kojoj je pisar postavio samo crvenu dvostruku liniju kao okvir za tekst koji nije ispisao, upisan je kasnije kraći latinski tekst s datumom – *MDLXXXII, die 15. Augusti*. Iz zapisa se razaznaje da se rukopis nalazi u posjedu Hannibala Becka iz Leopoldstorffa i da je tada poklonjen Paulu Leypordu.³

(¹) Rukopis koji se ovdje predstavlja vlasništvo je Državne biblioteke u Berlinu (*Staatsbibliothek zu Berlin*). Natpis nad početkom slavenskog teksta, na l. 2^r, dopisan u biblioteci glasi *Historia de Alexsandro Magno Moscovitice*, a na kožnom uvezu štampano je zlatom *Historia Alexandri Magni russice*.

(²) Tajnopis nikada nije dešifrovan, ali oblici slova pokazuju određeni stepen sličnosti s pismom kojim je ispisan čuveni Vojničev rukopis (Wilfrid Voynich), čiji kod također nije nikada probijen, a koji je sudeći po ilustracijama botanički ili farmaceutski priručnik. Zanimljivo je da je Berlinski rukopis u biblioteci uvezan u kožne korice na čijem su forzacu štampana dva grba koji, ako ih čitamo skupa, nose ovakav natpis: *1588 D Zeit bringd Rosen nach diser Zeit die ewige Freit*, a u donjem dijelu su imena njemačkog apotekarskog para, *Michael & Christiana Aschenbrenners*. Van den Berk je pretpostavio da je rukopis negdje u razdoblju 1582-1588. godine prešao u vlasništvo Aschenbrennera. Treba istaknuti da je njihov štampani znak korišćen prilikom uvezivanja drugih knjiga: <https://provenienz.gbv.de/Christiana_Aschenbrenner>, <https://provenienz.gbv.de/Michael_Aschenbrenner>.

(³) Hannibal Beck je rukopis naslijedio od svoga oca Hieronyma Becka, carskog savjetnika. Iz sadržaja zapisa se vidi da tadšnji vlasnici misle kako je ova knji-

Na osnovu paleografskih i jezičkih osobina Berlinski rukopis vremenski se smješta u posljednje decenije 15. stoljeća, a takvo datiranje potvrđivao bi vodeni znak na papiru sadašnjeg prvog lista na kojem je tajnopis. Folijacija arapskim brojevima postavljena u biblioteci ide do broja 183, međutim list koji je trebao nositi broj 67 greškom je ponovo označen kao 66, pa tako knjiga zapravo ima 184 lista. Tekstu pripovijesti nedostaje sami početak, cijela prva sveščica. Sveščice su bile uglavnom kvinioni, dakle sastavljene od po pet uvezanih dvolista.⁴ Prema preostalim originalnim oznakama sveščica⁵ može da se zaključi kako ih je izvorno bilo ukupno 20. U unutrašnjosti knjige izgubljena su dva lista, prvi list 8. kviniona, koji je trebao doći iza 53^v, i list iz 9. kviniona koji je trebao doći ispred 66^r *bis*. List 54 postavljen je prilikom novog uvezivanja knjige na početak 8. kviniona umjesto na njegov kraj.⁶ U tekstualnom smislu knjiga je mogla imati na kraju još jedan list, koji je izgubljen, ali treba pretpostaviti da je i završni dio rukopisa imao paran broj listova,⁷

ga molitvenik napisan glagoljicom.

(⁴) Sveščica 5 izvorno je bila kvaternion (ili tetrada), sveščica 11 je nepotpun kvinion, ima 9 listova s normalnim kontinuitetom teksta, a sveščica 16 ima 11 listova. Zanimljivo je da je u drugoj sveščici na prvom listu sa slavenskim tekstom označen početak druge sveščice (B), a ona broji svega dva bifolija. Kontinuitet teksta na tim listovima čini se neprekinut, pa se može zaključiti da je originalno druga sveščica bila binion.

(⁵) Na l. 5^v kraj druge sveščice (B), na l. 15^v kraj treće (r), na l. 25^v kraj četvrte (A), na 33^v kraj pete (e), na l. 43^v kraj šeste (z), na 53^v kraj sedme (z), na 54^v (62) kraj osme (H), na l. 70^v kraj devete (θ), na l. 80^v kraj desete (t), na l. 89^v kraj jedanaeste (at), na l. 99^v kraj dvanaeste (bt), na 109^v kraj trinaeste (rt), na 119^v kraj četrnaeste (At), na 129^v kraj petnaeste (et), na 140^v kraj šesnaeste (zt), na 150^v kraj sedamnaeste (zt), na 160^v kraj osamnaeste (Ht), na 170^v kraj devetnaeste (θt), na 180^v kraj dvadesete (K), potom još dva neoznačena lista, a posljednji list bez teksta, koji je označen brojem 183, dodan je prilikom novog uvezivanja knjige, i on je, najvjerojatnije, dio omota u kojem su vlasnici čuvali rukopis, kao i list 1. Van den Berk je pretpostavio da su sve sveščice bile kvinioni i da na početku nedostaju prvi kvinion i tri lista drugog kviniona. Međutim, druga sveščica ima originalnu oznaku početka drugog kviniona na l. 2^r i neprekinut kontinuitet teksta.

(⁶) Naime, l. 54 trebalo bi da stoji ispred l. 63.

(⁷) Iza oznake završetka dvadesete sveščice na l. 180^v dolaze dva neoznačena lista. Tekstu romana nedostaje sami kraj, riječi ili geste Olimpijade i Roksande koje

a na posljednjem listu mogao je biti ispisan kolofon. Ukupno je, dakle, rukopis imao 196 listova.

List s tajnopisom nije iz sastava druge sveščice Berlinskog rukopisa, kojoj neposredno prethodi. Budući da je nezavisan od sveščice, moguće je da nije ni pripadao rukopisu Berlinske Aleksandride, već je dodan naknadno, svakako prije novog uvezivanja knjige, jer sadrži jednake šare od vlage kao i prvi sačuvani list originalnog rukopisa. Zbog toga se pri određivanju krajnje moguće datacije bolje osloniti na datirani zapis na l. 67^r i konstatirati da je knjiga napisana prije 1582.

Vodni žig može da ima značaj za datiranje, jer je svaka manufaktura papira imala svoj znak, pa se u većini slučajeva preko podataka koje nude datirani rukopisi, pisani na istoj vrsti papira, može doći do približne godine pisanja. Za Berlinski rukopis bitan je vodeni žig na l. 2, za koji Van den Berk kaže da ga ne može jasno opisati, ali da je riječ o “vagi u krugu”. Drugi vodeni žigovi koje on opisuje odnose se na stranice koje su povezane s uvezom knjige, a one nisu izvorno bile u sastavu našeg rukopisa. Vodeni žig na listu 1, na kojem je ispisan tajnopis,⁸ vjerovatno pripada omotu u kojem su Aschenbrenneri čuvali knjigu, prije uvezivanja u novi kožni uvez.⁹

U knjizi nema ilustracija ni ukrasnih inicijala, pisana je jednim rukopisom od početka do kraja, crnim mastilom sa 15 redaka po stranici. Pisar je koristio i crveno mastilo kojim je uglavnom ispisivao dijelove teksta koji sadrže ime Aleksandra, a u tekstualnom smislu predstavljaju uvode u nove epizode. Crvenom dvostrukom linijom uokvirene su stranice 2^r, 2^v i stranica 67^r, na kojoj nije bilo originalnog teksta, ali je tu postavljen latinski zapis iz 1582. godine. Moguće je da je okvir postavljen naknadno, ali svakako ne od ruke

su bile na izgubljenom listu, iza kojeg je slijedio još jedan, četvrti neoznačen list, na kojem je mogao biti kolofon.

⁽⁸⁾ Za vodeni žig na listu s tajnopisom Van den Berk upućuje da se vidi Zonghiov vodeni žig (Hilversum, 1953., br. 1123), datiran u 1493. godinu. Omot može biti i stariji od rukopisa, ali ne može biti relevantan za dataciju rukopisa, jer njemu nije izvorno pripadao.

⁽⁹⁾ Van den Berk procjenjuje da je uvez iz oko 1800. godine (Van den Berk, Ch. A., *Der “serbische” Alexanderroman*, 1. Halbband: Parallelausgabe zweier Handschriften mit einer Einleitung Herausgegeben. München 1970, str. 33-35, 37-39).

koja je pisala latinski zapis, jer pisar zapisa nije vodio računa o tom da tekst bude smješten u crveni okvir. Znakovi interpunkcije se javljaju tek na kraju romana, koji ne pripada istoj tradiciji teksta kao ostatak knjige. Naime na l. 181^v i na 182^v ispisane su crveno oznake koje se sastoje od tri tačke .:, njima su odvojene sintagme lamentacije koju govore tri mudraca, a dijelom i sam narator. Ovakve oznake nalaze se još samo na listovima 41^r i 141^r u pismu jevrejskog sabora upućenom Aleksandru i u Aleksandrovom pismu caru Evagridu.

Rukopis je prvi put izdao Christiaan Alphonsus van den Berk u Minhenu 1970. godine, zajedno s Utrehtskim primjerkom Aleksandride, koja je štampana paralelno s tekstom Berlinskog rukopisa, da bi se nadomjestili nedostajući dijelovi sadržaja i da bi se potvrdila srodnost recenzije ovih dvaju rukopisa, zapravo njihovo zajedničko ishodište iz istog slavenskog prijevoda. Priređena je tada diplomatska transkripcija Berlinskog rukopisa, ali je kvalitet štampe, zbog nedostataka tadašnjih tehničkih mogućnosti da se odrazi grafija rukopisa, prilično slab.

Kada je Radmila Marinković za dva Gajeva rukopisa Aleksandride pretpostavila pripadanje vernakularnoj redakciji srpske Aleksandride, te utvrdila da je jezik prve Gajeve Aleksandride obilježen nizom raguzeizama, izrazila je tezu da je u Dubrovniku već na kraju 15. stoljeća postojala posebna prerada Aleksandride.¹⁰ U nju su priređivači unijeli ne samo tekstne promjene već su i crkvenoslavenske oblike i izraze u većoj mjeri zamijenili narodnim. Ta se teza poklopila s ranije izraženim Jagićevim stavom o odjeku jedne narodne redakcije u Rudničkoj Aleksandridi i u prvom Gajevom rukopisu. Jagić je međutim pretpostavio zapadnobosansko štokavsko ili sjevernodalmatinsko čakavsko ishodište te narodne prerade srpske crkvenoslavenske Aleksandride.¹¹ Herta Kuna je svoj zaključak o Berlinskom rukopisu, potaknut uglavnom jezičkim karakteristikama, oslonila na obje teze. Ona je izrazila mišljenje da su u Bosnu franjevci

⁽¹⁰⁾ Р. Маринковић, *Српска Александрида у Дубровнику*, "Анали Филолошког факултета", Београд, XII (1976), стр. 55.

⁽¹¹⁾ V. Jagić, *Ogledi stare hrvatske proze IV: Život Aleksandra Velikoga*, "Stari-ne", Zagreb, III (1871), str. 217.

mogli donijeti jedan rukopis te dubrovačke redakcije¹² i ondje ga prepisati. Kuna je bila obazriva prema tom zaključku i istaknula da on ne može biti siguran bez tekstoloških usporedbi Berlinskog rukopisa s Gajevim rukopisima.

Prilikom pripreme izdanja prijevoda Berlinskog rukopisa na savremeni jezik¹³ izvršena je najprije potpuna transkripcija sva tri rukopisa, potom su njihovi tekstovi minuciozno upoređeni, paralelno, rečenica po rečenica, postavljeni jedan do drugog. U proces analize uveden je i tekst jednog od najstarijih sačuvanih primjeraka srpske Aleksandride – Sanktpeterburški rukopis [RNB Q.XV.168]. Nakon provedene analize sa sigurnošću se može reći da Berlinski rukopis pokazuje izrazitu bliskost sa Sanktpeterburškim rukopisom, a da se poklapa s Gajevim rukopisima samo u onoj mjeri u kojoj se oni slažu s ishodišnim crkvenoslavenskim tekstom. Analiza je pokazala da su dva Gajeva rukopisa u odgovarajućem srodstvu, da su njihove tekstne izmjene često zajedničke, da se na tim mjestima odvajaju od ishodišne verzije i da po tim izmjenama stoje nasuprot svim ostalim rukopisima.¹⁴

Prema jednom paleografskom obilježju – nepostojanju nadrednih znakova u vidu akcenata ili spiritusa – može se zaključiti da rukopis nije prepisan u svećeničkoj sredini, kako bi se još uvijek očekivalo za to vrijeme.¹⁵ S druge strane, postojanje nadrednih slova karakteri-

(¹²) H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Forum Bosnae, Sarajevo 2008, str. 264.

(¹³) Ovaj rad nastao je u sklopu projekta izdanja prijevoda Berlinskog rukopisa Aleksandride. Izdavač je Srpsko kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta“ Sarajevo.

(¹⁴) Pritom je važno naglasiti da mlađi Gajev rukopis sadrži naprimjer odlomak opisa dvora Kandakije Kleopile (Gaj. 2, str. 105), koji posjeduje samo još Sofijska ilustrovana Aleksandrida (P. Маринковић, V. Јерковић, *Српска Александрида*, 2. Српска академија наука и уметности, Београд 1985, str. 452), te da činjenica da je mlađi od ostalih rukopisa koji su uzeti u razmatranje ne umanjuje njegovu važnost za tekstološka istraživanja.

(¹⁵) Naprimjer Sanktpeterburški rukopis prepisao je u 15. stoljeću pop Marko. To je svojevrсна potvrda da je svjetovna literatura, nadahnuta kršćanskim motivima, njegovana i prilagođavana u svećeničkom krugu, ali se širila sekularnim putem. Sanktpeterburški rukopis naručila su svjetovna lica Sava i Božidar, a priredio ga je sveštenik Marko. Na margini lista 10^v upisano je: ✚ даде сава н божѡдаръ попъ маркъ · кѣ аѡрь за зѣ теѡрадь да мѡ нспнше · н десѣ теѡрадь да се знаѣ · за кннгъ зѣ · н

stičnih za klasičnu ćirilichnu minuskulu, kao što je položeno nadredno ρ (ка цѣствѣ мн), ukazuje na područje u kojem je zastupljen oblik pisma svojstven istočnoj, pravoslavnoj kulturnoj sredini. S obzirom na odsutnost akcenata i bilo kakve interpunkcije, rukopis se, radi lakšeg predstavljanja paleografske problematike, može povezati s Plovdivskim zbornikom napisanim u drugoj polovini 16. stoljeća u trouglu koji čine Novi – Rudine – Onogošt.¹⁶ Isti im je repertoar slova, oba imaju ꙗ, a ne к i г, za bilježenje glasova ć i đ, isti im je manir upotrebe ligaturnih slova – oba pisara imaju ligaturu љ, ali nemaju љ. U oba rukopisa dominantan je ijekavizam koji u kombinaciji sa specifičnim refleksom slogotvornog l kao lu,¹⁷ što ukazuje na štokavsko područje s razvijenim obilježjem diftongizacije u vokalskom sistemu.

S obzirom na prisustvo ikavizama u Berlinskom rukopisu, istraživači su zaključili da je tekst koji je poslužio kao predložak došao sa ijekavskog područja i da je potom prepisan u štokavskoj ikavskoj sredini. Za provjeru ove teze stoji nam na raspolaganju završni dio rukopisa, koji nije dio tradicionalnog teksta srpske Aleksandride, već je došao iz neke tradicije koja nije slavenska i predstavlja prijevod koji je, najvjerovatnije, djelo samog pisara Berlinskog rukopisa. Taj prijevod u sebi odražava idiolekt pisara koji je posve ikavski,¹⁸ koji ima zamijenjeno -l > -o,¹⁹ slogotvorno l > u, što potvrđuje tezu

ωсмѣ да мѣ додѣ · аспрь. У колофону стоји: † сѣврѣшн се _____ к̄ д̄нѣ __ ѿ љѣ ѿ _____ а мѣ[...] скопню _____ зндахъ _____ га · бѣ _____ все землн [...] ѿ марко равъ бѣн [...] всѣмь спѣмь · н пнса [...] _нцн пѣ крнлоу спѣго ннқолн · н што сѣрѣшн а вн простѣте н вѣ бѣ простнть · амннъ.

(¹⁶) Plovdivski zbornik je iz pravoslavnog kulturnog miljea, o čemu svjedočanstvo pružaju kalendar svetaca i molitve i hvalospjevi sačuvani u njemu (L. Nakaš, *Plovdivska bosanska knjiga*, "Forum Bosnae", Sarajevo, 71, 2016, str. 323-324).

(¹⁷) U Berl. пѣкопанне 22^v, пѣкъ 32^v, пѣна 37^v, пѣхопа 20^f.

(¹⁸) Ovo je potpuna lista primjera u tom dijelu rukopisa: прнстола 170^f, бнше 170^f (ipf. 3. l. jd.), ѡмрннн 170^v, лнпа 170^v, спнпа 171^f, на срндн 171^f, дрндоу 171^f, лнка 171^f, спнпа 171^v, цнла 172^f, лнун 172^f, спнпомь 172^v, бнхѣ 172^v, бнлнзн 172^v, спнтѣ 173^f, трѣпннне 174^f, ѡлопнкъ 175^f, трнѣѣ 175^f, спнпа 175^f, сагрншнлѣ 175^v, прнмѣдрѣнн 176^f, лнкарн 176^v, лнѡхѡ 176^v, лнкъ 176^v, ѡмрннн 176^v, спнпа 177^f, пнтарь 177^f, лнкарь 177^v, гннздо 178^f, мнста 178^f, спнтъ 179^f, ѡловнкъ 179^f, замннн 180^v, лнпа 182^f, ѡлопнѣ 182^v, грнѡопъ 182^v.

(¹⁹) Npr. мнсаѡ 180^v, паѡ 181^f, нарѣднѡ 182^v.

o štokavskom ikavskom idiolektu pisara. Zanimljivo je također da u tom dijelu nema nijedne ligature љ, nego je na mjestu na kojem je očekujemo slovo љ koje se iza samoglasnika čita kao *ja* (моѡ, спакоѡкъ), što znači da je u ostatak rukopisa ligatura ušla putem imitacije predloška, isto kao i ijekvizam i refleksi slogotvornog *l* kao *lu*.

Jezički manir rukopisa upućivao bi na situaciju u kojoj je neposredni predložak Berlinskog rukopisa bio prepisan na ijekavskom području, s primjerima hiperijekavizma²⁰ i specifičnim oblicima *nje-ki* za *neki*.²¹ S tog predloška prepisuje pisar s novoštokavskog ikavskog dijalekatskog prostora, sa specifičnim tipom ikavizma – *niki* umjesto *neki*, i istovremeno sa zamijenjenim *-l* u *-o*, što odgovara starom livanjsko-vrbaskom dijalektu. Novu pretpostavku o nešto mlađem vremenu pisanja nego što je Van den Berk zaključio može da podrži vodeni znak s lista 2, o kojem on kaže da se čini da je to vaga u krugu.²² Što se tiče Van den Berkovog zaključka da se datacija na kraj 15. stoljeća potvrđuje starinom grafijskih i ortografskih obilježja, u Berlinskom rukopisu zaista ima arhaičnih karakteristika kao *lu* za slogotvorno *l*, i grafija sa љ u vrijednosti sloga *ja*, ali se ove

(²⁰) Riječ je o primjerima koji ukazuju na prethodno razvijeno obilježje diftongizacije u vokalskom sistemu, kojom je zahvaćeno ne samo *i* već i *e* i kratki jat: разнекнмн 66^v, пазьпнесн 80^v, ѡбрнеѡе 52^v, прнеззрахѡ 99^r, прнеластн 16^r, прнепелнкого 30^r, прнеспрашна 155^r, непрнестано 168^r, роксандне 173^v (dat. jd.), снпнлне царнѡе 20^r (gen. jd.), теѡне 141^r, ка епраѡѡ рнѡне греднше 52^v, па снне 58^v, нднешѡе 59^r, вродѡѡѡ 60^r, реѡнеѡе 57^r, паселненѡ 23^v, наднеждѡ 132^r.

(²¹) Specifični primjeri refleksa jata ннеке 28^r, ннека 113^r, nasuprot ннкон 54^r [апн се емѡ ннкон лѡбнмѡ н прнснн мнлоснн пластелнунѡѡ дарнеѡѡ], ннкого 4^v [клнпоушь ннкого ѡ прнрннѡѡ ва маѡедонню к алексеѡдрѡ посла], isključuju jedan drugog, jer nisu mogući u dijalektu istog pisara.

(²²) Ako je ovaj opis korektan, sličan vodeni znak ima i Šibenski zbornik iz Kukuljevićeve kolekcije br. 501 [HAZU sign. IIIa20], datiran u prvu trećinu 16. st.: vaga u krugu sa zvijezdom iznad, C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, tome premier, 1907: 2586 (1505). Za vodeni žig vaga u krugu Van den Berk kaže: "Čini se da ukazuje na posljednju deceniju 15. stoljeća". U vezi s njim on upućuje na: C. M. Briquet, *Les filigranes*, I, cit., br. 2445-2604; specijalno N° 2571. Za raspon godina koji može da stoji iza ovakvog znaka usp. Н. П. Лихачев, *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*. Санкт Петербург 1899, 2. dio, str. 121-123, posebno br. 1581, 1673 i 1674 (slike na tablama ССXXXVII i ССXLVII, 3. dio), svi s datacijom u 1539. godinu.

osobine protežu i u vrijeme dosta mlađe od kraja 15. stoljeća i više su obilježje mjesta pisanja nego vremena. Konačno, činjenica da je grafem jat u ovom rukopisu potpuno potisnut iz upotrebe kad je riječ o poziciji na kojoj treba da se obilježi fonem jat govorila bi za razdoblje mlađe nego što je to kraj 15. stoljeća.

S obzirom na širinu prostora na kojem dolazi do ijekavske defonemizacije jata, potrebno je pogledati i druge osobine rukopisa da bi se mjesto prepisivanja neposrednog predloška Berlinskog rukopisa moglo bliže odrediti. Jedna relativno rijetka karakteristika u ovom rukopisu je bilježenje vokalske dužine udvajanjem vokala.²³ Razvijena je s velikom dosljednošću kod dijaka Ostoje, pisara velikog vojvode Radosava Pavlovića (1427, 1432), a raširila se u kancelariji hercega Stjepana Kosače, iako je tu fakultativna.²⁴

S primjerima udvajanja vokala u Berlinskom rukopisu slaže se i pojava oblika *priđni*, *posliđni* u njemu.²⁵ Takve primjere nalazimo također u kancelarijama Radosava Pavlovića i Stjepana Kosače.²⁶ Dokumenti iz kancelarije hercega Stjepana i njegovih sinova su vremenski bliži Berlinskom rukopisu, pa stanje u dokumentu od 26. jula 1470, koji je pisao Ivko dijak, i koji odražava obje spomenute osobine, može biti relevantno za postavljanje hipoteze o mjestu pisanja predloška²⁷ koji je koristio pisar Berlinskog rukopisa. To mjesto moglo bi biti u Novom, u Dračevici, ili drugdje u Hercegovoju zemlji.

(²³) Npr. мнн 37^v, 65^r, 66^v, 117^v, 168^v; ња 4^r, 54^v, 64^r, 80^r, 125^v, 126^v, 133^v; ља 125^v, 154^r, 175^v; пнн 96^v, 103^r, 137^r, пнн 102^r, 103^r, 117^r; бнн 75^v, 118^r, 148^r; кадаа 53^r; снюѡ 29^r, 47^v, 72^v; пръпоѡ 164^v, колнкоѡ 172^r (400x -оѡ-).

(²⁴) Npr. мнн, корненаа (dijak Radivoj, 10. 4. 1454. u Novom), мнн, ња, пръвнн, нашнѡ (knez Vladisav Hercegović, vlastoručno, 15. 8. 1451), н есамь плааѡень за сва врѡмена мннѡѡта (herceg Stjepan Kosača, dijak Sanko, 17. 9. 1465). Detaljno o ovoj pojavi v. L. Nakaš, *Western Štokavian dialectal forms in Mediaeval Bosnian documentary evidence*, u: *The oldest linguistic attestations and texts in the slavic languages*. Ed. A. Karpetanović. Holzhausen Verlag, Vienna 2018, str. 28-44.

(²⁵) Npr. прнѡнн 123^r, заѡнн 123^r; запаѡна 167^r, запаѡннхъ 22^v, запаѡна 23^r.

(²⁶) Kod Pavlovića 7. 4. 1423, 31. 12. 1427, 25. 10. 1432, kod Stjepana Kosače, pisar knez Vukman Jugović, 7. 5. 1440. u Dračevici (Novi), a tako piše i Ivko dijak za hercega Vlatka 26. 7. 1470.

(²⁷) Iako iznimno rijetko, prisustvo ekavizama u Berlinskom rukopisu može odražavati stvarne dijalekatske karakteristike u vrijeme pisanja predloška. Ovo je potpuna lista primjera: сестнн 33^r, ѡжнпеше 109^r, рекнн 122^r, многоценн 130^v,

Ovaj je rukopis sadržavao tradicionalni tekst srpske Aleksandride i pisar Berlinskog rukopisa ga prati sve do poglavlja III, 22, prepisujući sve njegove staroslavenizme²⁸ i grcizme.²⁹ U tekstualnom smislu on je uzeo sebi slobodu da izostavi ponavljanja. Od poglavlja III, 22, na posljednjih dvanaeset listova svoje knjige, on uvodi drukčiji kraj romana.

Iako je Berlinskom rukopisu već prije detaljnijeg ispitivanja data važnost u pogledu mogućnosti da on možda čuva odgovor na pitanje porijekla recenzije,³⁰ čini se, barem zasad, da ova teza nije plodonosna. Tačno je, međutim, da je u njemu tekst star, i da ima fonetskih inovacija koje iscrtavaju dio geografskog prostora na kojem je Aleksandrida popularna u ranom razdoblju širenja ovog tipa teksta. Ipak, o mjestu prijevoda srpske Aleksandride tekst Berlinskog rukopisa ne daje odgovor.

Soboljevski je smatrao da je Aleksandrida nastala u Bosni ili Dalmaciji (13-14. v.) kao i Trojanska priča, jer imaju upadljivu zajedničku karakteristiku – š i ž umjesto s i z u imenima *Parižь*, *Menelaušь*, *Polikratušь*, *Vrineušь*, *Acilešь*, samo što latiniski original Trojanske priče nije upitan.³¹ Preispitujući ranije oblikovan Jagićev

сєпернон 134^г, разделн 158^в, тело 160^в, телесн 162^в, телеса 164^г, целнпа 147^в, целнпаше 152^г.

(²⁸) Ovo su samo simbolični primjeri u kojima se očituju fonetske, obličke, leksičke karakteristike tradicionalnog teksta: азь 14^в, 36^г, 36^в, 39^в, 42^г, 44^г, 62^г, 62^в, 65^г, 65^в, 68^в, 71^г, 73^г, 80^в, 81^г, 82^в, 87^г, 90^г, 94^в, 114^г, 116^в, 117^г, 126^г, 137^г, 138^г, 139^г, 143^в, 145^в, 149^в, 151^г, 157^г, 177^г, дацєрь 83^г, 86^г, 127^г, 146^в, госпождѧ 168^г, ωпоще 89^в, 92^в, 94^г, 95^в, 97^г, 99^г, 105^в, знло 20^в, 23^г, 24^в, 33^в, 38^в, 47^г, 72^г, 77^в, 83^в, 89^в, 91^г, 96^в, 128^г, 148^г, 166^в, пнуню (тъѣiju) 34^в, саблѧдн 147^г, редовна употреба veznika аще, бо і како; čuvanje završetka -ть (često u vidu -ti) u 3. l. prez. вншнн сатворннн нматнн 8^г; čuvanje sintaksičke konstrukcije s apsolutnim dativom.

(²⁹) Npr. пнргь (grč. πύργος) 15^г, 87^в, 119^в, панось (grč. φανός) 109^в, ѧепарнзь (grč. κολάρισσος) 4^в, лнханнтарь 45^в (grč. λυχνιτάρι); samo rijetko pisar ih prevodi npr. пнзматорь (od grč. πείσμα) злобнннь 125^г, 158^г.

(³⁰) Usp. A. И. Яцимирский, *Мелкие тексты и заметки по старинной южно-славянской и русской литературе*, "Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук", XXII, I (1917), str. 44-49.

(³¹) А. И. Соболевский, *Из истории заимствованных слов и переводных повестей*, u: *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*. Санкт Петербург 1910, str. 191.

stav da je srpska Aleksandrida prevedena s grčkog, i da su svjedočanstvo tome brojni grcizmi u njenom tekstu, Soboljevski je iznio tvrdnju da grcizmi ne mogu biti oslonac za pouzdan zaključak o porijeklu teksta, jer se prevođenje odvija među balkanskim Slavenima koji su vladali grčkim jezikom ili govorili slavenski s grcizmima. U pogledu izvornika srpske Aleksandride, on pretpostavlja latinski ili romanski izvor, a argument bliskosti teksta srpske Aleksandride s grčkim rukopisima – Bečkim (15-16 v.) i Iverskim (17. v.), osporava pretpostavkom da je već grčki tekst mogao biti prijevod ili prerada kakvog latinskog ili romanskog originala. Konačno, on zbog slave-nizama koji se u ta dva grčka rukopisa nalaze βοεβόδα (voevoda), ζακόνια (zakony), pretpostavlja da su prevedeni sa slavenskog.³² Nakon što je Jireček objavio arhivaliju u kojoj se spominje knjiga o Aleksandru Velikom slavenskim pismom (*unus liber Alexandrii in littera sclava*) 1389. godine u Zadru, te zaključio da je to bio glagoljaški prijevod ovog romana, Soboljevski oblikuje tezu o prijevodu ukoji je nastao u čakavskoj glagoljaškoj sredini.

Pitanje mjesta prijevoda do danas nije riješeno, ali se argument o okruženju bliskom venetskom dijalektu prevazilazi tezom da se završetak *š* i *ž* u ličnim imenima u Aleksandridi pojavljuje kao dio literarne tradicije,³³ jer se u posuđenicama iz kategorije zajedničkih imenica *s* i *z* ne pretvaraju u *š* i *ž*.³⁴

Kao djelo srednjovjekovne književnosti, ova recenzija romana u filologiji nosi ime srpska Aleksandrida, kojim se terminološki razlikuje u odnosu na hronografsku Aleksandridu popularnu na istočno-slavenskom prostoru u razdoblju koje je prethodilo pojavljivanju srpske Aleksandride.³⁵ Prvi priređivač je u tekstu ostavio uspomenu

⁽³²⁾ *Isto*, str. 192.

⁽³³⁾ Pod pretpostavkom da su roman o Troji i roman o Tristanu, koji odražavaju istu osobinu *s-z* ~ *š-ž*, prethodno stekli popularnost.

⁽³⁴⁾ Usp. P. Маринковић, *Роман о Троји; Роман о Александру Великом*. Просвета, Београд 1986, str. 316.

⁽³⁵⁾ Obično se smatra da je srpska Aleksandrida nastala na kraju 13. ili na početku 14. st. To bi trebalo da potvrđuju, osim arhivalije iz 1389. u Zadru, i reminiscencije na roman u drugim srednjovjekovnim djelima, kao u Žitiju Stevana Dečanskog od Grigorija Camblaka. Postojala je pak u slavenskoj verziji prije ove još jedna Aleksandrida, koja se naziva hronografska, jer je dolazila u okviru rukopisa koji

na kulturnu sredinu za koju je prevodio napisavši na tri mjesta šta znači koji grčki pojam na srpskom jeziku. Izraz “na srpskom jeziku” kasniji prepisivači su čuvali, i on se nalazi i u Berlinskom rukopisu.³⁶

su po svom sadržaju bili hronike. Ona je bliska β recenziji Pseudo-Kalistenena. Veze između hronografske i srpske Aleksandride postoje, ali čini se da srpska Aleksandrida nije preuzimala svoje epizode neposredno iz hronografske, a obrnutih pojava je bilo (*isto*, str. 298-301). Razlog leži u tome što smjer i intenzitet širenja hronografske Aleksandride nije bio jednak smjeru širenja srpske Aleksandride. Južnoslavenski prijevod hronografske Aleksandride prenesen je na istok rano. Lavrov je zaključio da je hronografska Aleksandrida prevedena u Bugarskoj u vrijeme cara Simeona, zajedno s drugim prijevodima (П. А. Лавров, *Где была переведена Александрия первой редакции?*, u: *Сборник историко-филологического общества XV*. Харьков 1908, str. 281-285). Na južnoslavenskom području jedno vrijeme bio je zabrojavljen, pa se srpska Aleksandrida kod Južnih Slavena pojavljuje kao novi tip teksta – koji stoji u vezi s vizantijskom, γ recenzijom Pseudo-Kalistenena. Srpska Aleksandrida se među Istočnim Slavenima pojavljuje u 15. st. kao drugi val južnoslavenskog uticaja i ostavlja trag i u hronografskoj Aleksandridi mlađe recenzije, npr. epizoda Aleksandrovog ulaska u Troju i pohvala četirima vrlinama Aleksandrovim (usp. В. М. Истрин, *Александрия русских хронографовъ: исследование и текстъ*. Москва 1893, str. 280). Međutim hronografska Aleksandrida je i dalje upijala elemente mlađih recenzija romana, čak i one kojih nema u srpskoj Aleksandridi, a na grčkom jeziku javljaju se samo izuzetno. Takve su npr. epizode Aleksandrovog leta u nebo i istraživanje morske dubine u posebnoj slaklenoj napravi (*isto*, str. 214-220), zasvjedočene u Lajdenskom rukopisu (H. Van Thiel, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien: Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*. Darmstadt 1974), ali im je porijeklo talmudsko (I. J. Kazis, *The Book of The Gestes of Alexander of Macedon: Sefer Toledot Alexandros ha-Makdoni. A Mediaeval Hebrew Version of the Alexander Romance by Immanuel Ben Jacob Bonfils*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge 1962, str. 2; R. Stoneman, T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, II. Fondazione Lorenzo Valla - A. Mondadori 2012, str. 434).

(³⁶) Ovo su ti primjeri: еносанъ нже по сръбскомъ езнкѣ нарнуети се едн-ноу сръдъ станакъ 27^г, макарн бо по сръбскомъ езнкѣ нарнѣ се блаженн 105^г. U tradicionalnom tekstu postoji još jedno mjesto u kojem je taj izraz, koji je trebao biti u izgubljenom prvom kvinioniu: њже по сръпскомѣ езѣкоу нарнуети се потѣнще SP. U Gajevim Aleksandridama na ovom mjestu stoji: пѣ грѣкѣмъ · езнкѣ · кѣнъскѣ · пѣтѣнще, iako npr. Gaj. 1 ima na drugom mjestu енѣграднѣ · енѣнсѣ · какѣ пѣ сръбскѣмъ · езнкѣ · нарнѣ се · спесръдн · станакъ, а на трећем макаронн · пѣ сръбскѣмъ · езнкѣ · блаженн · назнаю се. Priređivač Gaj. 2 drukčije čita to mjesto: александр · драгн се · нз макаронскне · опѣка сармскнем · земѣлам ·

Kristijanizacija je glavna crta srpske Aleksandride,³⁷ ali za razliku od kristijanizirane verzije etiopske priče o Aleksandru,³⁸ ovdje još nema predstave sv. Trojstva. Uloga proroka Jeremije u srpskoj Aleksandridi je specifična: on će dati poticaj Aleksandrovom prihvatanju monoteizma, dok je u γ tekstu Pseudo-Kalistenena na tome mjestu prosto “jedan od sveštenika”.³⁹

Aleksandar postaje monoteist razgovarajući s prorokom Jeremijom, koji mu objašnjava vjerovanje riječima u koje je uklopljen novozavjetni stih apostola Pavla: “Boga jednoga vjerujemo, koji nebo i zemlju sazda, vidljivo i nevidljivo, kojega oko ne vidje, ni uho ne ču, ni u srce čovječije ne uđe”.⁴⁰ Aleksandrova predstava Boga je potom iskazana u njegovoj molitvi da se dvije planine sastave: kada pravi barijeru prema beslovesnim narodima, on zaziva nevidljivog tvorca svega vidljivog i nevidljivog.⁴¹

Važna specifičnost srpske recenzije je Božije ime Savaot, koje se ne nalazi u α , β i γ recenziji Pseudo-Kalistenena. Ono je najprije spomenuto u tekstu srpske Aleksandride. Jeremija poklanja Aleksandru to sveto ime upisano na lihnatariju – svijetlećem kamenu koji je u boju nosio Isus, sin Navin. Na tome mjestu starozavjetnom kon-

сармскнем · незнком ље · рнепн макароннпн блаженн · ѡлѡдн, a na ostala dva mjesta izostavlja ovaj izraz organizirajući tekst tako da bude bez grčkih naziva.

(³⁷) Usp. P. Маринковић, *Роман о Троји; Роман о Александру Великом*, cit., str. 291.

(³⁸) E. A. W. Budge, *Life and Exploits of Alexander the Great: being a series of translations of the Ethiopic histories of Alexander by the Pseudo-Callisthenes and other writers*. C. J. Clay and sons, London 1896, str. XLIV i 498-499.

(³⁹) U poglavlju II, 24: εἶδον ἱερέων (C. Müller, *Reliqua Arriani, et Scriptorum de rebus Alexandri Magni fragmenta; Pseudo-Callisthenis Historiam Fabulosam, Itinerarium Alexandri*. Paris 1846, str. 83; R. Stoneman, T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, II, cit., str. 198). Epizoda iz srpske Aleksandride ima više detalja koji podsjećaju na tekst Jozefa Flavija ispričan u *Jevrejskim starinama*. Npr. u prvom poglavlju drugog dijela romana Aleksandar usnija sveštenika koji ga poziva da dođe u Jerusalim (Josephus, knj. XI, gl. 8; I. J. Kazis, *The Book of The Gestes of Alexander of Macedon...*, cit., str. 203), u srpskoj Aleksandridi (II, 1) usnija Jeremiju.

(⁴⁰) I. poslanica Korinćanima 2:9.

(⁴¹) Pomoli se Bogu, gospodinu svega stvorenog, vidljivog i nevidljivog, reče: *Usliši me u ovaj čas, Tebi je to moguće, jer Ti reče i bi, Ti zapovijediš, i sve stvoriš. Ti si beznačelni i nevidljivi Bog* (III, 9).

tekstu⁴² daje se novozavjetni prizvuk stiha Otkrovenja 4:8, gdje tetramorf neprestano govori: *Svet, svet, svet Gospod Bog Savaot, Vse-držitelj, i bi, jei, i gredi*.⁴³ Iz teksta se razumije da su upravo to svete riječi koje treba da izgovori onaj koji nosi lihnatarij da bi postao nepobjediv. Reminiscencijom na isti stih Otkrovenja obojena je i Aleksandrova objava da se zajedno s Makedonjanima poklanja jedinom Bogu, koju on izgovora sa stuba posred Persije (II, 17). Iako takvo uobičajenje teksta ima već γ recenzija (II, 28),⁴⁴ u njoj se ipak ni na ovom mjestu ne pojavljuje sveto ime Boga.

Ovo, dakako, nisu jedini primjeri kristijanizacije u srpskoj Aleksandridi, ali jesu najznačajniji, jer su iz kategorije onih koje je čine posebnom recenzijom Pseudo-Kalisten. Specifično kršćanskom se smatra i tema besmrtnosti duše, onako kako je prikazana u poglavlju III, 17.

Začetak kristijanizacije romana o Aleksandru Velikom dolazi u γ recenziji, koja je vizantijskog porijekla, i za koju je u novije vrijeme utvrđeno da pokazuje jednu vrstu zajedništva s ε recenzijom.⁴⁵ Smatra se, zapravo, da je γ recenzija prošla talmudski utjecaj u poglavlji-
ma II, 23-44,⁴⁶ a recenzija ε sadrži iste motive, samo je njen priređivač uredio tekst po modelu kršćanske hagiografije.⁴⁷ Postoji još na-

(⁴²) Knjiga brojeva 27:18 i Isaija 6:3.

(⁴³) Usp. *Mletački zbornik*, I. 130^v. Epizoda se osvježava u II, 6, a ovo su riječi proroka Jeremije kada se Aleksandru javi u snu, prije ulaska u Vavilon: 'Jedan je svet, svet jedan Bog, nebo i zemlju sazdač počiva na heruvimima – Bog Adonaj Savaot'.

(⁴⁴) C. Müller, *Reliqua Arriani...*, cit., str. 85: ἐπὶ τῶν Σεραφίμ ἐποχοόμενον καὶ τρισάγιο φωνῆ δοξαζόμενον.

(⁴⁵) Usp. R. Stoneman, T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, I. Fondazione Lorenzo Valla - A. Mondadori, Milano 2007, str. LXXIII. Procjenjuje se da ε recenzija potiče iz 7. st., a glavno svjedočanstvo joj je *Cod. Bodleianus Baroccianus* 17 iz 13. st., koji obično nosi oznaku Q.

(⁴⁶) Iz talmudske literature je i Aleksandrov ulazak u zemlju tame, susret s Amazonkama, i epizoda o moštima proroka Jeremije (usp. I. J. Kazis, *The Book of The Gestes of Alexander of Macedon...*, cit., str. 2).

(⁴⁷) Etiopsku hrišćansku legendu, u kojoj Aleksandar postaje hrišćanski car, objavio je E. A. W. Budge, *Life and Exploits of Alexander the Great...*, usp. i njegov komentar na str. XXV. Usp. i S. Dönitz, *Alexander the Great in medieval he-*

znaka da je srpska Aleksandrida ogranak ϵ recenzije, posebno s obzirom na korištenje teksta Otkrovenja Metodija Patarskog u epizodi u kojoj Aleksandar gradi barijeru prema beslovesnim narodima.⁴⁸

Verzija teksta γ recenzije iz rukopisa *cod. Bodleianus Baroccianus 20* sadrži naslov koji asocira na početak svečanog uvoda u srpskoj Aleksandridi.⁴⁹ Život Aleksandra je upravo čudesan, ne samo zbog toga što u romanu postaju sve bogatija čudima pisma koja on upućuje majci i Aristotelu, ona su takva već u β recenziji, nego i zbog toga što i on sam tvori čudo uz pomoć svetog Božijeg imena – osvaja svijet i pomjera planine.

Berlinski rukopis je svjedočanstvo da je upravo ova nova dimenzija čudesnosti u romanu dominantna, jer ona ostaje čak i kad se sadržaj pisama pojednostavi ili skрати tako što im se oduzme nešto od fantastičnih izvještaja. Na prvi pogled se čini da te dijelove pisar izostavlja zato što hoće da u prvi plan postavi ozbiljniji sadržaj, koji će biti prožet religijskim reminiscencijama,⁵⁰ ali detaljniji pregled omisija pokazuje da je glavni motiv pisara izbjegavanje ponavljanja. Tako on izostavlja i objašnjenje značenja tri simbolična poklona (dječije igračke, biber i mak) koje se nalazilo u Darijevom drugom pismu. To pismo je u I, 19 izostalo, zato što u Aleksandrovom odgovoru (I, 20) postaje jasno značenje tih poklona, pa se pisaru drugo Darijevo pismo činilo kao suvišno ponavljanje. Slično tome, u III, 2 on ispušta velik dio pisma u kojem je izvještaj o osvajanju Persije i Egipta, o divljim ljudima na kraju svijeta, o nagomudracima, blaženim otocima, jer pismo Aleksandra Olimpijadi i Aristotelu sadržajno

brew traditions, u: *A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages*. Ed. Z. David Zuwiyya. Brill, Leiden 2011, str. 26.

(⁴⁸) Budući da se ova epizoda nalazi u ϵ recenziji, Stoneman i Gargiulo smatraju da ϵ recenzija ne bi trebala biti starija od sredine 7. st., jer joj je tek oko 640. mogao biti pridružen tekst Apokalipse Pseudo-Metodija Patarskog, budući da je to najranija moguća datacija Pseudo-Metodijeve Apokalipse (knj. I, str. LXXX).

(⁴⁹) ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΕΞΑΙΡΕΤΟΣ ΚΑΙ ΟΝΤΩΣ ΘΑΥΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (R. Stoneman, T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, I, cit., e *Il romanzo di Alessandro*, II, cit.), a u svečanom uvodu srpske Aleksandride: *Slava gospodu Bogu. Počinje roman o dostojnom i čudesnom životu Aleksandra Velikog, cara makedonskog* (SP, KB).

(⁵⁰) Tako je mislila Kuna, oslonivši se na neke od Van den Berkovih stavova (H. Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, cit., str. 261).

udvostručuje prethodni tekst, koji je u fabuli već bio predstavljen. Ponekad i u naraciji priređivač ovog rukopisa izostavlja dijelove koji su opširnija varijanta onoga što je u romanu već ispričano na drugom mjestu. Tako u II, 23-24 izostaje tekst o porijeklu nagomu-draca (gimnosofista), jer će priču u sažetoj verziji Aleksandru kasnije ponoviti car Evant. Na isti način skraćuje i epizodu o odbijanju Darijevog izaslanika da se pokloni Aleksandrovom koplju u I, 18, svodeći je samo na suštinu, iako u njoj nema nikakve fantastike.

Gledano iz ugla filologije, i sam Berlinski rukopis predstavlja čudo, jer su u njemu zapažene individualne tekstualne karakteristike po kojim se on razlikuje od svih drugih rukopisa srpske Aleksandride, ali i od svih grčkih rukopisa. Dosadašnja istraživanja samo su se površno doticala teme koja se odnosi na izmijenjen kraj romana. Rješenja problema su donošena *ad hoc* i uglavnom su se kretala u pravcu ideje da je na posljednjih deset listova prepisivač postao stvaralac. Iako bi, uzevši u obzir manir srednjovjekovne tradicije, koji je prepisivački i kompilatorski, trebalo pretpostaviti nepoznati drugi izvor iz kojeg je priređivač donio tekst. Upravo kraj romana čini Berlinski rukopis istaknutim u okviru cijele slavenske tradicije.

Slaganje s tradicionalnim tekstom prekida se u 22. poglavlju treće knjige. Nakon što mu je Aristotel predao poklone carice Olimpijade, Aleksandar ustaje, uzima Aristotela za ruku i kreće s njim u šetnju. Potom, kada u ponoć ostane sam, drvo Aleksandru prorokuje smrt. Kompoziciono je taj momenat sličan hronografskoj Aleksandridi koja se inače slaže s Pseudo-Kalistenom,⁵¹ ali je njihov tekst drukčiji nego u Berlinskom rukopisu. U Pseudo-Kalistenu su tu muško i žensko drvo, koji se zovu Sunce i Mjesec, a u Berlinskom rukopisu je to samo jedan veliki hrast. U persijskoj tradiciji, Aleksandar umire prema proročanstvu jednog drveta koje govori.⁵²

⁽⁵¹⁾ Up. C. Müller, *Reliqua Arriani...*, cit., III, 17, str. 123; В. М. Истрин, *Александрия русских хронографов...*, cit., str. 222.

⁽⁵²⁾ Istočne poeme o Aleksandru spjevane su u distisima, u engleskom prijevodu proročanstvo drveta glasi: *Few days remain| you must prepare your baggage train,| neither your mother nor your family will see your face again. | Death will come, soon you will die,| in a strange land with strangers standing by. The stars, crown, throne and glory| are sad with Sekandar and his story* (A. P. Pappas, *Alexander the Great in Persian Tradition and Epic Poetry*. Lecture given at the

U Berlinskom rukopisu, nakon ovog proročanstva, Aleksandar razumjevši da više nema vremena, majci piše pismo kojim joj želi olakšati bol. Pismo utjehe među grčkim rukopisima sadrži samo Lajdenski rukopis (*Cod. Vulcanii* br. 93).⁵³ Međutim, sadržaj tog pisma ne podudara se s ovim. Pismo u Berlinskom rukopisu više liči na verziju pisma utjehe u tekstu etiopskog Pseudo-Kalistena.⁵⁴

Znakovito je što pisar Berlinskog rukopisa upotrebljava izraz *Abi hayat* (l. 177^r). Bezuspješna potraga za vodom vječnog života tema je u Iskender-nami, ondje se nalazi u završnom dijelu Šaraf-name ili Knjige o slavi. Iz pisma majci u Berlinskom rukopisu razaznaje se da je Aleksandar bezuspješno tragao za vodom besmrtnosti,⁵⁵ a u Pseudo-Kalistenu takva voda je sasvim slučajno nađena. U Nizamijevoj verziji sentence o ovoj vodi se također pojavljuju na kraju poeme, u istom kontekstu u kojem pisar Berlinskog zbornika upotrebljava riječi *абн хаѣтъ*.⁵⁶ Izraz *Abi hayat* frekventan je u Ahmedijevoj Iskender-nami, pa se može pretpostaviti da je pisaru ovo djelo bilo poznato na osmanskome jeziku. On, naime, u svom maniru pisanja

Center of Cultural Heritage. Nicosia-Cyprus 2011, str. 20; Firdusi, *Šahnama*. Prev. Davis 2006, str. 518).

(⁵³) Sasvim slično pismo kao u Lajdenskom rukopisu nalazi se u *Povijesti o Aleksandru Velikom* u dva etiopska rukopisa iz 17. st. od Al-Makina i od Abu Šakera, i u etiopskom rukopisu *Aleksandrova smrt* (E. A. W. Budge, *Life and Exploits of Alexander the Great*, cit., str. 375, 397, 431).

(⁵⁴) Iako je ta verzija mnogo duža, u njoj se nalaze specifične podudarnosti. Npr. *O my mother, for behold, I know and see that the place whither I am going is better than that wherein I now dwell, and that it is free from sickness. And now proclaim thou thyself happy in my faith, and follow in my footsteps* (isto, str. 305), prema odlomku pisma u Berlinskom rukopisu: *Svi ćemo poći s ovog svijeta na drugi svijet, a onaj svijet je bolji od ovoga, i slađi. S ovog svijeta treba poći veseleći se i uzeti onaj. Kad prođe koliko jedan ili dva časa, tada ćeš i ti preminuti pa ćemo jedno drugo vidjeti.*

(⁵⁵) Na početku pisma majci u Berl.: *нѣахъ нѣе нѣѣѣе подѣ бесамрътнѣ подѣ даше мн смрътнѣ подѣ ѣдопнѣѣ 174^r.*

(⁵⁶) U ruskom prijevodu Nizamija: *И живая вода не поможет нимало, Если дню расставания время настало* (str. 673), u odnosu na Berl. *аѣе бн ѣ. лнкъ ѣ. бнѣ ѣ. ѣ спон ѣнон ѣ. подн ѣ. коѣе ѣ. нме абн хаѣтъ ѣ. ако бн пан пода ѣ. нже ѣ. нскаль ѣ. не можеѣн ѣ. помоѣн ѣ. емѣ ѣ. кадае смрътъ ѣ. доѣе* (l. 176^v-177^r).

pokazuje jednu karakteristiku ćirilčnih pisara koji su znali osmanski jezik: rastavlja suglasničke skupove eufonijskim vokalima.⁵⁷

S jednom od istočnih verzija priče slaže se Aleksandrova posljednja volja u Berlinskom rukopisu, koja se odnosi na način kako da mu tijelo bude položeno kad umre.⁵⁸ Boyle je skrenuo pažnju na djelo Kai Kavusa *Kabus nama* iz 12. stoljeća u kojem je spomenuta posljednja volja Zul Karneina [Aleksandra] da mu tijelo bude položeno u kovčeg koji će imati dva otvora kroz koja će se provući njegove ruke sa otvorenim dlanom, da se vidi kako, iako je imao u svojoj ruci cijeli svijet, s njega odlazi prazne ruke.⁵⁹

Na kraju, nije moguće identifikovati imena filozofa koji lamentiraju nad Aleksandrom u Berlinskom rukopisu Aleksandride, ali je to mjesto bitno s kompozicionog stanovišta. *Oraisons funèbres* sastavni su dio etiopskih Povijesti o Aleksandru Abu Šakera i Al Makina, i njima se priča završava.⁶⁰ U etiopskoj verziji ovakve krilatice govo-

(⁵⁷) Detaljno o ovoj pojavi u L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet, Sarajevo 2010, str. 54-59. Nepotpuna lista primjera iz Berlinskog zbornika izgleda ovako: алексеаааарь 16^v (na dnu stranice), шашшш (umjesto шадшш 18^v), делпнскога (umjesto делфнскога) 29^f, морскн женн 30^v (umjesto мрьскы жены, gen.), снпе (umjesto све) 34^v, не пнню (umjesto не тьюню) 34^v, ааолоскога 45^f, лнханптарь (umjesto лнхнтарь) 45^v, пороватьше 48^v, гологолпш (umjesto глаголнвь) 49^f, сопонхъ (umjesto свонхъ) 57^v, саматраше 149^f, саразашемн (umjesto сьразнвшема) 59^v, даразньм каменьемь 178^v, малада сѣща 68^v, пеломожамн 69^v, пеломожа 79^f, снвесрьдоспню 83^v, пнтнце 89^v, цапатнехъ 99^f, корна umjesto корона (ak. jd., Κρόνος) 145^f, сарамопно 150^v, мѣдрѣцѣ (umjesto мѣдрѣцѣ) 10^v; i na mjestu slogotvornih sonanata: прнпнпн б^f (umjesto врьѣтн), пнлнковатн (umjesto тьковатн) 101^f.

(⁵⁸) U Berl. када ме Ѹ кѣегь .: постапнте .: еднѣ рѣкѣ .: пань .: копуега ѡ спапнте .: да пнде .: како царь .: алексеѣрь .: како све земле .: па рѣцн нмахъ а с ада .: с празномь .: рѣкомь поѣохъ .: како .: н доѣохъ на сан спнть 178^v-179^f.

(⁵⁹) J. A. Boyle, *The Alexander Romance in the East and West*, "Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester", 60 (1977) 1, str. 24, pozivajući se na prijevod djela *A Mirror for Princes, the Qabus Nama by Kai Ka'us ibn Iskandar*. Prev. Reuben Levy, 1951, str. 136-137.

(⁶⁰) Objavio ih je E. A. W. Budge, *Life and Exploits of Alexander the Great*, cit., str. XLVI, 377-378, 398-400, 432-433. Pseudo-Kalisten bilježi imena dvadeset Aleksandrovih prijatelja (III, 31, C. Müller, *Reliqua Arriani...*, cit., str. 145, bilj. 10, G. Kroll, *Historia Alexandri Magni: recensio vetusta*, vol. 1. Weidmann, Berlin 1926, str. 134-135), ali imena tri filozofa iz Berlinskog rukopisa – копнгъ,

re Aristotel, Antakis (ili Antigos, ili Antioh), Filemon, Platon, Diogen, Taros, Nilos (ili Linos) i još trinaest drugih koji nisu imenovani.⁶¹ Iako se nijedna od sentenci ne poklapa sasvim s onima u etiopskim primjercima *Povijesti o Aleksandru*, jasno je ipak da je koncepcija završetka romana u Berlinskom rukopisu bila veoma slična toj.

U završetku Ahmedijeve Iskender-name također se govori o bezvrijednosti ovog svijeta i o odlasku na drugi svijet, koji je vječan i bolji od ovoga svijeta, a u završnom dijelu mesneviije su tužbalice nekih od Aleksandru bliskih osoba, samo ih ondje ima više. Zbog toga se može pretpostaviti da je pisar Berlinskog rukopisa napravio spoj između dvije različite tradicije, od kojih je on jednu dobro poznao, a susrevši se s drugom bio oduševljen toliko da je njen kraj uklopio u tradiciju koja je njemu bila bliska. Naravno, moguć je i obrnut pravac komponiranja romana, naime da je završetak priče preveo i preradio iz tradicije koju je ranije znao, a susrevši se sa srpskom Aleksandridom – oduševljeno je prepisao. O tome zasad nema dovoljno saznanja.

Iako Berlinski rukopis Aleksandride nije mogao riješiti problem mjesta gdje je srpska Aleksandrida nastala, on je ponudio sliku jednog od načina kako su nastajale novije recenzije starih književnih tekstova. Nosilac jedne tradicije, bilingvalan i s razvijenim darom za prevođenje, kompilira novu varijantu teksta, spajajući dijelove poznate tradicije s dijelovima iz rukopisa druge tradicije, na mjestu na kojem se kulture sastaju.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Berl. = Berlinski rukopis Aleksandride, prije 1535. [Staatsbibliothek Berlin, *Ms. quart.* 8].
 Gaj. 1 = Život Aleksandra Velikoga, 1654. godine [NSK R3363], l. 94.

ДРЪЖНѢНЪ, РЕПОЛНЪ (181^г) – ne liče ni na jedno od navedenih.

⁽⁶¹⁾ E. A. W. Budge, *Life and Exploits of Alexander the Great*, cit., str. 377, 398, 432.

- Gaj. 2 = *Miscellanea Rhacusii caractere Bosniaco exarata*, zbornik tekstova različitog sadržaja, kraj 17. ili početak 18. st., [NSK R3359], str. 1-136.
- KB = Kirilo-Bjelojezerski rukopis, ruska redakcija, 15. st., [RNB Kir.-Bel. № 11/1088]: *Roman ob Aleksandre Makedonskom po ruskoj rukopisi XV veka*. M. N. Botvinik / Ja. S. Lur'je / O. V. Tvorogov (izd.). Nauka, Moskva - Leningrad 1965:
<<http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?ab=07549CB2-ECA1-4E7C-8360-3BE1288E0ACA>>.
- SP = Sanktpeterburški rukopis srpske Aleksandride, 15. st. (sredina?), [RNB Q.XV.168]:
<http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=70D6A4BD-FE54-455E-80F0-2F323DA80E43&l=5>.

DODATNI IZVORI

- Mletački zbornik*. Prir. L. Nakaš. Mladinska knjiga, Sarajevo 2020.
- Otkrovenje Metodija Patarskog*. P. Srećković, *Zbornik popa Dragolja: Sadržina i priroštva*. – Spomenik Srpske akademije 5 (1890): 17-20.

LITERATURA

- Ahmedi, *İskendername*. (Prir.) Akdoğan. Yaşar - Kutsal Nalan, 2019.
- Arrianus, Flavius, *The Anabasis of Alexander; or, The history of the wars and conquests of Alexander the Great*. Prevod Edward James. Hodder and Stoughton, London 1884.
- Ausfeld, A., *Der griechische Alexanderroman*. Hrsg. Wilhelm Kroll. Teubner, Leipzig 1907.
- Boardman, J., *Alexander the Great from his death to the present day*. Princeton University Press, Princeton 2019.
- Boyle, J. A., *The Alexander Romance in the East and West*. – Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester 60 (1977) 1: 13-27.
- Briquet, C. M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, tome premier, 1907:
<<https://archive.org/details/BriquetLesFiligranes1/page/n601/mode/2up>>.

- Budge, E. A. W., *The history of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo-Callisthenes./Ed. from five manuscripts, with an English translation and notes.* The University Press, Cambridge 1889.
- Budge, E. A. W., *Life and Exploits of Alexander the Great: being a series of translations of the Ethiopic histories of Alexander by the Pseudo-Callisthenes and other writers.* C. J. Clay and sons, London 1896.
- Davis, D., Abolqasem Firdawsī, *Shahnameh: The Persian book of Kings.* Prev. Viking 2006.
- Dönitz, S., *Alexander the Great in medieval hebrew traditions*, u: *A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages.* Ed. Z. David Zuwiyya. Brill, Leiden 2011, str. 21-41.
- Garstad, B., *Alexander's Gate and the Unclean Nations: Translation, Textual Appropriation, and the Construction of Barriers.* – *Transcultural* 8 (2016) 1: 5-16.
- Hadrovicz, L., *A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori tradíciók.* – *A Magyar Tudományos Akadémia, Nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei*, Budapest XVI (1960) 1-4: 235-293.
- Hartog, P., *1. Corinthians 2:9 in the Apostolic Fathers*, u: *Intertextuality in the Second Century.* Ed. D. J. Bingham, C. N. Jefford. Brill, Leiden 2016.
- Hercigonja, E. - M.-A. Dürriegl, *Hrvatska Aleksandrida. Kasni odjek jednoga srednjovjekovnog romana.* Matica hrvatska, Zagreb 2017.
- Jagić, V., *Ogledi stare hrvatske proze IV: Život Aleksandra Velikoga.* – *Starine*, Zagreb III (1871): 208-331.
- Jireček, C., *Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389.* – *Archiv für slavische Philologie*, Berlin 25 (1903): 157-158.
- Kazis, I. J., *The Book of The Gestes of Alexander of Macedon: Sefer Toledot Alexandros ha-Makdoni. A Mediaeval Hebrew Version of the Alexander Romance by Immanuel Ben Jacob Bonfils.* The Mediaeval Academy of America, Cambridge 1962.
- Kotar, P. C., *The Ethiopic Alexander Romance*, u: *A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages.* Ed. Z. David Zuwiyya. Brill, Leiden 2011, str. 157-175.
- Kroll, G., *Historia Alexandri Magni: recensio vetusta*, vol. 1. Weidmann, Berlin 1926.

- Kuna, H., *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Forum Bosnae, Sarajevo 2008.
- Müller, C., *Reliqua Arriani, et Scriptorum de rebus Alexandri Magni fragmenta; Pseudo-Callisthenis Historiam Fabulosam, Itinerarium Alexandri*. Paris 1846.
- Nakaš, L., *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet, Sarajevo 2010.
- Nakaš, L., *Plovdivska bosanska knjiga*. – Forum Bosnae, Sarajevo 71 (2016): 321-342.
- Nakaš, L., *Western Štokavian dialectal forms in Mediaeval Bosnian documentary evidence*, u: *The oldest linguistic attestations and texts in the slavic languages*. Ed. A. Kapetanović. Holzhausen Verlag, Vienna 2018, str. 28-44.
- Parpas, A. P., *Alexander the Great in Persian Tradition and Epic Poetry*. Lecture given at the Center of Cultural Heritage. Nicosia-Cyprus 2011.
- Perkins, J. - T. D. Woolsey, *Notice of a life of Alexander the Great*. – Journal of the American Oriental Society 4 (1854): 359-440.
- Stoneman, R., *Perisan Aspects of the Romance Tradition*, u: R. Stoneman, K. Erickson, I. R. Netton (izd.) *The Alexander Romance in Persia and the East*. (Ancient Narrative Supplementum, 15), Barkhuis Publishing - Groningen University Library, Groningen 2012, str. 3-19.
- Stoneman, R. - T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, I. Fondazione Lorenzo Valla - A. Mondadori, Milano 2007.
- Stoneman, R. - T. Gargiulo, *Il romanzo di Alessandro*, II. Fondazione Lorenzo Valla - A. Mondadori 2012.
- Van den Berk, Ch. A., *Wo entstand die sogenannte serbische Redaktion des Alexanderromans?*, u: *Opera Slavica: Slawistische Studien. Зборник радова са славистичког конгреса у Софији 1963*, Göttingen 1963, str. 243-358.
- Van den Berk, Ch. A., *Der "serbische" Alexanderroman*, 1. Halbband: Parallelausgabe zweier Handschriften mit einer Einleitung Herausgegeben. München 1970.
- Van Thiel, H., *Leben und Taten Alexanders von Makedonien: Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*. Darmstadt 1974.
- Wolohojian, A. M., *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Cal-*

listhenes: Translated from Armenian version. Columbia University Press, New York - London 1969.

- Истрин, В. М., *Александрия русских хронографовъ: исследование и текстъ.* Москва 1893 (Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете). U odjeljku *Приложения* tekst svih pet redakcija hronografske Aleksandride (str. 5-356).
- Истрин, В., *Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русских литературах.* Москва 1897.
- Истрин, В. М., *Иверский список среднегреческой Александрии.* – Византийский временник, Санктпетербург VI (1899): 97-130.
- Истрин, В. М., *История сербской Александрии в русской литературе,* t. 1. Одесса 1909; grčki rukopis iz 17. v., pronađen na Svetogori u Iverskom manastiru [N° 162], izd.: <<http://books.eheritage.ru/book/10093643>>.
- Лавров П. А., *Где была переведена Александрия первой редакции?,* и: *Сборник историко-филологического общества XV.* Харьков 1908, str. 281-285.
- Лихачев Н. П., *Палеографическое значение бумажных водяных знаков.* Санкт Петербург 1899,
2. дио: <<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003955049#?page=126>>;
3. дио, албум снимка:
<<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003955048#?page=363&view=list>>
- Маринковић, Р., *Српска Александрида: Историја основног текста,* Београд 1969.
- Маринковић Р., *Српска Александрида у Дубровнику.* – *Анали Филолошког факултета,* Београд XII (1976): 23-59.
- Маринковић, Р., *Роман о Троји; Роман о Александру Великом.* Просвета, Београд 1986.
- Маринковић, Р. - V. Јерковић, *Српска Александрида,* 2. Српска академија наука и уметности, Београд 1985. Prema osnovnom tekstu rukopisa SANU br. 352, to jest Akademijine Aleksandride 352, iz 16. v.
- Низами Гянджеви, *Искендер-наме.* Превод с персијског Константин Липскеров. (Сабрана дјела Низамија, V). Издательство «Художенственна литература», 1986.

- Новаковић, С., *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности: критички текст и расправа од Стојана Новаковића*. – Гласник Српског ученог друштва, друго одељење, Београд IX (1878).
- Соболевский, А. И., *Из истории заимствованных слов и переводных повестей*, и: *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*. Санкт Петербург 1910, стр. 186-192:
<<http://books.e-heritage.ru/book/10075968>>.
- Яцимирский, А. И., *Мелкие тексты и заметки по старинной южно-славянской и русской литературам*. – Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, XXII, I (1917): 44-49.

ABSTRACT

L'articolo si occupa delle caratteristiche codicologiche del manoscritto di Berlino dell'Alessandreide, della sua scrittura e della sua lingua, e anche dell'origine dell'insolita recensione del testo. Il risultato di queste ricerche mostra che il manoscritto è un po' più recente di quanto si pensasse in precedenza. Inoltre, sotto l'aspetto testuale la conclusione del tutto individualizzata del romanzo, che in precedenza si riteneva un lavoro creativo del copista, in realtà costituisce una traduzione da una tradizione che non è slava e che non è testimoniata nei testi greci.

